

УДК 343.241:316.64

Яцишин М.М.

доктор юридичних наук, професор,

зав. кафедри теорії та історії держави і права

Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

ФОРМУВАННЯ СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ ЩОДО КРИМІНАЛЬНОГО ПОКАРАННЯ

Анотація: У статті на основі історико-правових джерел розглянуто процес формування суспільної свідомості щодо кримінального покарання в історичному контексті вітчизняного правотворення з метою виявлення у ньому таких складників, які заслуговують на увагу у сучасному творенні відповідних джерел права.

Аннотация: В статье на основании историко-правовых источников рассмотрен процесс формирования общественного сознания относительно уголовного наказания в историческом контексте отечественного правотворчества с целью выявления в целях наказания таких составляющих, которые заслуживают внимания в современном создании соответствующих источников права.

Summary: In the article on the basis of historical and legal sources the process of forming public awareness towards criminal punishment in the historical context of domestic law creating with the aim to identify in the purpose of punishment such components that deserve attention in the modern creation of appropriate sources of law is dealt.

Вирішення актуальних проблем, пов'язаних із реформуванням та вдосконаленням правової системи сучасної України, великою мірою залежить і від дослідження та засвоєння історичного досвіду, знання тих правотворчих

явищ, які мали місце в Україні раніше. Після здобуття незалежності з'явилася можливість об'єктивно дослідити державність та правотворчість українського народу в контексті власної історії і світових цивілізаційних подій, показати вплив цих процесів на формування кримінальної та кримінально-виконавчої політики.

Метою цієї статті є аналіз основних історико-правових джерел з формування інституту кримінального покарання та їх впливу на формування суспільної свідомості в історичному контексті розбудови вітчизняної кримінально-виконавчої системи, з виявленням досвіду, можливого для використання в сучасних умовах творення правової держави.

Як вважає більшість дослідників даної проблеми (М. Бажанов, Є. Бодюл, В. Бачинін, І. Даньшин, О. Джу́жа, В. Навроцький, О. Литвак, А. Степанюк, В. Тацій, П. Фріс, О. Ярмиш та ін.), кримінальні покарання від епохи до епохи змінюють суспільну свідомість, втрачають свою соціальну ефективність і змушують шукати шляхи їх удосконалення. Це в певній мірі характерно як для України, так і для інших країн. Так, не зважаючи на те, що кримінальна і кримінально-виконавча (пенітенціарна) система України тільки у ХХ столітті (з 1917 р. і по сьогоднішній час) пережили кілька періодів так званого реформування, суттєвих змін у реалізації задекларованої у кримінально-правовій політиці ідей щодо покарання і його виконання не відбулося.

З цього приводу, наприклад, П. Фріс вважає, що кримінальне право удосконалювалось та розвивалось протягом століть і врешті-решт досягло того стану, який ми спостерігаємо сьогодні [1, с. 36]. О. Кістяківський стверджує, що тільки історія може дати пояснення як сучасного стану кримінального права, так і його місця, ролі та значення у попередні періоди [2, с. 10]. На думку О. Джу́жі, існує діалектичний зв'язок та взаємообумовленість між становленням кримінально-правової та кримінально-виконавчої політики і що остання є частиною єдиної політики держави й безпосередньо впливає з кримінально-правової політики [3, с. 98]. Такої ж думки дотримується О. Литвак, аналізуючи позитивістські теорії, які з'явилися у кримінальному

праві наприкінці XIX століття і започаткували створення кримінології – науки про злочинність, її джерела, особу злочинця та засоби попередження злочинів і покарання [4, с. 18]. У зв'язку з цим привертають увагу наукові сентенції В. Бачиніна з приводу інтенсивності покарань. Він вважав, що це величина, яка історично змінювалась, оскільки залежить від цивілізованості суспільства, суспільної свідомості, характеру економіки, ступеня антагонізованості психіки людей та багатьох інших факторів, і що немає жодного народу, який би обходився без покарання злочинців, зміст якого передбачає, у першу чергу, відповідність порушенню існуючого законодавства. Тобто, з одного боку, це – еквівалентна відплата винній у вчиненні злочину особі за суспільно небезпечне діяння, а з іншого – це виховний ефект “охолодження емоцій” та гальмування деструктивних настроїв потенційних злочинців [5, с. 527].

Загальновизнано, що кримінальний закон і покарання мають відповідати та співвідноситися з укладом життя суспільства, станом економіки й фінансів держави, правовими та етичними поглядами, що складаються на цій основі і характеризують суспільні відносини. Не випадково історія дає нам безліч прикладів “революції” покарання, яка залежала головним чином від зміни суспільного ладу, а, отже, від зміни в етиці, ідеології, виборі засобів боротьби зі злочинністю, відображаючи таким чином результати розвитку суспільства, держави та їх інститутів, що відповідають певним етапам їх функціонування.

У розвитку кримінальної системи України і її законодавства дослідники виділяють три головних періоди: каральний (допенітенціарний), філантропічний (благодійний, наближений до потреб людей, у тому числі злочинців), політичний. Перший період вважається найтривалішим – умовно від перших договорів русичів з греками 911 та 945 років, підписаних за князювання Олега й Ігоря, “Руської правди” – першого писаного зводу руського світського права, укладеного в першій половині XI століття за князювання Ярослава Мудрого. Про те, що “Руську правду” слід вважати першим правовим кодексом Київської Русі, зазначає й український історик О. Субтельний, і російський історик С. М. Соловйов, і російський історик права

М. Ф. Владимирський-Буданов, і автор найвідомішої хроніки з історії Польщі до 1113 р. Анонім Галл, і польський історик – хроніст С. Гельмольд, і багато інших відомих у вітчизняній і зарубіжній історіографії постатей.

Так, М. Ф. Владимирський-Буданов зазначає, що термін “покарання” в “Руській правді” в усіх її редакціях не зустрічається. Замість нього тоді вживали інші терміни – “страта” та “помста” (закріплення таких норм на рівні свідомості і моралі, які побутували в праслов’янських племенах). Останній (помста) мав кілька значень, у тому числі “покарання” в широкому розумінні [6, с. 333]. Таку ситуацію С. М. Соловйов пояснює тим, що при родовому, одноосібному побуті головний обов’язок полягав у захисті один одного, в помсті один за одного. У “Руській правді” встановлено, що у випадку убивства родич убитого повинен мстити убивці, але цей обов’язок обмежений ближчими ступенями рідні – знак, що родовий побут почав слабшати, що поширенню родових відносин, їх свідомості і моралі уже покладена перешкода. Отже, поступово функцію покарання у вигляді помсти почала перебирати на себе влада в особі князя і його адміністрації [7, с. 229].

Якщо в епоху “Руської правди” вживалися здебільшого терміни “страта” та “помста”, то Литовсько-Руська доба вже внесла ряд істотних змін до системи наявних кримінальних покарань, фактично сприявши виокремленню кримінально-виконавчої функції. Так, у Литовських статутах 1529, 1566 і 1588 років панівне становище займали публічно-кримінальні та залякувальні покарання, зокрема смертна кара, тілесні покарання, позбавлення волі (на суто каральних засадах), позбавлення честі і прав, а також майнові покарання у формі конфіскації (загальної та спеціальної), відбирання маєтку тощо. Разом з тим, в окремих українських регіонах у формуванні суспільної свідомості щодо покарання та кримінального і пенітенціарного законодавства відіграли значну роль такі джерела, як Магдебурзьке право та “судові обрядки” Запорізької Січі, які, крім традиційних вітчизняних, закріплювали й елементи судочинства, покарання та кримінально-виконавчої системи більш демократичного зарубіжного (німецького, литовського, польського) права. [8, с. 542].

Слід відзначити, що формування інституту покарання та пенітенціарної системи у другій половині XVIII на початку XIX ст. проходило під впливом прогресивних гуманістичних ідей, започаткованих італійцем Ч. Беккарія у всесвітньо відомій праці “Про злочини і покарання” [9]. Головною причиною злочинності він вважав бідність, злиденність більшості населення, його неосвіченість, сваволю державних органів. Гуманіст піддавав критиці всі сторони феодального суду – жорстоку процедуру слідства і судового розгляду, несправедливість карної системи, формальну систему доказів інквізиції. Втім на практику призначення і виконання покарань у Російській імперії, до якої входили й українські землі, прогресивні ідеї Ч. Беккарія, як і англійського ідеолога лібералізму, юриста І. Бентама та інших сподвижників, майже не вплинули, за винятком хіба що часткової відміни калічницьких покарань та переходу до широкого застосування ганебних, таврувальних покарань у поєднанні з позбавленням волі.

На початку XX століття був ще один період, коли Україна намагалася побудувати свою державність і відповідно – власну правову систему. За цей, порівняно короткий в історії України період (1917–1922 рр.) під загальною назвою “Українська революція”, Українська Народна Республіка часів Центральної Ради, Українська Держава гетьмана П. Скоропадського, УНР часів Директорії, очолюваної С. Петлюрою, незважаючи на всі несприятливі обставини, а також певний вплив кримінального законодавства Російської імперії та Тимчасового уряду, продовжили генетичний зв’язок власне української кримінальної політики на даному етапі державотворення.

Так, покарання з кримінального права розглянутого періоду і надалі залишилося одним із тих засобів, за допомогою яких Українська держава застосовувала примус до осіб, які скоїли суспільно небезпечні діяння. При цьому законодавець визначав примус як елемент необхідний, але не найголовніший. Основним і вирішальним компонентом при новому ладі, особливо в перші місяці, стало переконання, виховання і перевиховання громадян у дусі найсуворішого дотримання нової “суспільної дисципліни”. З

цією метою, наприклад, у період УНР доби Центральної Ради, широко застосовувалися такі види покарань, як позбавлення волі, конфіскація майна, каторга, висилка тощо. Під час правління гетьмана П. Скоропадського особлива увага приділялася тюремному ув'язненню як основному виду позбавлення волі. У період Директорії знову широко застосовувалася страта, тюремне ув'язнення, каторга, штраф, конфіскація майна тощо.

У цілому організаційно-правові та управлінські засади кримінальної політики української революції дають змогу зробити висновок, що головним завданням призначення і виконання покарань вважалася боротьба за існування самої системи. Тюрми та тюремні установи в основному використовувалися як один із важливих елементів каральної політики правлячих режимів для підтримання порядку серед військовиків і цивільного населення на підконтрольних територіях в умовах воєнного часу. Тим не менше на початку ХХ століття в українських губерніях репресивні засоби покарання все більше поступалися місцем засобам виправлення особи злочинця. У цей же час утвердилися традиції патронажної діяльності, які є актуальними і в сучасних умовах, зокрема, влаштування долі ув'язнених після звільнення з місць позбавлення волі, підготовка їх до нормального життя поза тюрмою тощо.

На початковому етапі творення радянської кримінальної політики головну увагу було звернуто на створення потужної уніфікованої і розгалуженої системи кримінальних покарань, яка б повністю відповідала потребам тогочасного тоталітарного режиму, забезпечуючи його внутрішню міцність суворими партійно-адміністративними установками і практичними діями, що нерідко суперечили кримінальному законодавству і Конституції СРСР та союзних республік. Ототожнюючи не зовсім відповідні поняття “злочинець” (той, хто скоїв злочин) і “ворог народу” (той, хто виступає проти власного народу), НКВС, Комітет державної безпеки, МВС СРСР нерідко самочинно, а іноді і з відома та за дорученням ЦК ВКП (б) (ЦК КПРС) суттєво змінювали мету та види покарання, перевищуючи свої повноваження, застосовуючи силу, зброю, вчиняючи несанкціоновані арешти, самосуди, страти, завдаючи таким

чином великої шкоди суспільству та призводячи до численних непоправних людських втрат.

Наукові дефініції радянської епохи у своїй більшості носили суб'єктивний характер, тобто займали світоглядну позицію, продиктовану основним постулатом політики КПРС про те, що “злочин, злочинність і комуністичне суспільство – об'єктивно не сумісні”, і що крім заходів, які передбачають підвищення матеріального, культурного рівня і свідомості трудящих, потрібні заходи, спеціально спрямовані на цю боротьбу, особливо коли йшлося про злочини, що мали “політичне забарвлення”, або так звані “контрреволюційні злочини”. Така політична заангажованість у визначенні злочину і покарання була закріплена й на законодавчому рівні у Кримінальному, Кримінально-процесуальному і Виправно-трудоному кодексах. В цих законодавчих актах мета покарання була зведена виключно до захисту радянської держави від злочинних посягань, а термін “покарання” замінений терміном “заходи соціального захисту”, який об'єднував судово-виправні, медичні та медико-педагогічні заходи.

Зрозуміло, що такі репресивні дії і беззаконня породжували в країні збурення і консолідацію громадянських опозиційних сил, які виникли на початку 60-х років (рух шістдесятників), і які, зневірившись у можливості державної підтримки для демократизації усіх сфер суспільного життя, шукали і виробляли власні варіанти цього процесу. Останнє розцінювалось вищим політичним керівництвом і повністю підпорядкованими йому силовими структурами як прояв українського буржуазного націоналізму.

У зв'язку з цим в середині 60-х років керівництво КДБ та Генпрокуратура СРСР порушили питання перед вищими партійними інституціями про необхідність заповнення існуючих “прогалин” Кримінального кодексу відповідними політичними статтями. Зокрема, передбачалося доповнити главу 9 (“Злочини проти порядку управління”) КК РРФСР та відповідних глав кримінальних кодексів інших союзних республік (ст. 62 КК УРСР) статтями, які передбачали б покарання “за розповсюдження в усній та письмовій формі

свідомо наклепницьких вигадок, що порочать радянський державний і суспільний устрій; наругу над державним прапором і гербом Союзу РСР та Союзних республік; за організацію та активну участь у зборищах, які грубо порушують громадський порядок” [10, с. 364].

Поглиблення кризи тоталітарної системи все більше вимагало змін практично в усіх сферах внутрішнього життя країни і зовнішній політиці. На квітневому (1985 р.) Пленумі ЦК КПРС правляча верхівка на чолі з М. Горбачовим проголосила курс на прискорення соціально-економічного розвитку. Курс перебудов у кінцевому підсумку передбачав поєднання політичного плюралізму з керівною роллю КПРС, відновленням соціалістичної державності, істотно підірваної в період “брежнєвського застою”, і створення “гуманного демократичного соціалізму”. Безсумнівно, що виконання нових за змістом завдань потребувало нових адекватних видозмін й у реформуванні на гуманістичних засадах системи кримінальних покарань, приведення її у відповідність до заявленого курсу на демократизацію усього суспільного життя і міжнародних стандартів, зокрема в частині гуманізації законодавства щодо застосування і реалізації покарань та гуманного ставлення до засуджених громадян з боку державних органів і установ виконання покарань, суспільства в цілому. Однак істотних зрушень у цьому напрямку так і не відбулося.

Після розпаду СРСР та набуттям Україною незалежності на її теренах почалася активна робота з підготовки до реформування кримінальної, кримінально-виконавчої системи і відповідного законодавства. Постановою Кабінету Міністрів УРСР від 11 липня 1991 р. № 88 “Про основні напрями реформи кримінально-виконавчої системи в Українській РСР” визначені та схвалені основні шляхи і способи реформування всіх основних напрямів системи виконання покарань [11, с. 3–4]. Уже в перше десятиліття Кримінальний, Кримінально-процесуальний і Виправно-трудоий кодекси України зазнали суттєвих доповнень в частині визначення, призначення і виконання покарань. І хоч чинне українське законодавство не дає визначення поняття “покарання”, досягнення зазначеної в ч. 2 ст. 50 КК України мети

покарання безпосередньо пов'язане зі здійсненням на засудженого ефективного і всебічного впливу під час реалізації покарання, призначеного за вироком суду. При цьому передбачені КК України покарання у своїй сукупності утворюють єдину систему, до складу якої входять найефективніші та найдоцільніші кримінально-правові засоби впливу на осіб, які вчинили злочин.

Висновки

Як засвідчує викладений вище фактичний матеріал, формування суспільної свідомості щодо кримінального покарання пройшло тривалий і складний шлях розвитку від примітивної помсти (“око за око”, “зуб за зуб”) до суспільного розуміння його завдань як засобу виправлення і запобігання новим злочинам. Наукове дослідження становлення цього правового інституту дає змогу відібрати із об'ємного і розмаїтого національного спадку кращі зразки і види кримінального права саме в частині покарання, а також визначення в меті покарання таких складників, які заслуговують на посилену увагу у сучасному правотворенні, – попередження злочинів, справедлива кара та відплата за скоєний злочин, виправлення засудженого, відшкодування заподіяної шкоди, спокутування гріха, поновлення державної скарбниці, звільнення суспільства від злочинців – кінцева мета усієї кримінальної політики.

Література:

1. Фріс П. Л. Нарис історії кримінально-виконавчої політики України : монографія / П. Л. Фріс ; за заг. ред. М. В. Костецького. – К. : Атіка, 2005. – 124 с.
2. Кистяковский А. Ф. Электронный учебник общего уголовного права: часть общая / А. Ф. Кистяковский. – К. : Издание книгопродавца – издателя Ф. А. Иогансона, 1982. – 850 с.
3. Джужа О. М. Сучасний погляд на розвиток кримінології / О. М. Джужа, А. В. Кирилюк // Право України. – 2003. – № 2. – С. 97–101.
4. Литвак О. М. Держава і злочинність : монографія / О. М. Литвак. – К. : Атіка, 2004. – 304 с.
5. Бачинин В. А. Философия права и преступления / В. А. Бачинин. – Харьков : Фолио, 1999. – 607 с.

6. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – К., 1905. – 399 с.
7. Соловьев С. М. Сочинения. В 18 кн. Кн. 1, т. 1–2 / С. М. Соловьев; отв. ред. И. Д. Ковальченко, С. С. Дмитриев. – М. : Мысль, 1988. – 797 [1] с.
8. Усенко І. Б. Магдебурзьке право / І. Б. Усенко // Юридична енциклопедія. В 6 т. Т. 3 : К–М / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) [та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 2001. – С. 542.
9. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях / Чезаре Беккариа. – М. : Изд-во юрид. лит-ры, 1987.
10. Збірник законів Української РСР і Указів Президії Верховної Ради Української РСР. – 1938–1973 : в 2-х т. – К., 1974. – Т. 1. – С. 364.
11. Про Основні напрями реформи кримінально-виконавчої системи в Українській РСР : постанова Кабінету Міністрів України від 11 лип. 1991 р. № 88 // Урядовий кур'єр України. – 1991. – № 103–104. – С. 3–4.